

לצאת מהמקרה: מרכיב האזרחות בחינוך לקיימות

אריה ונגר

מבוא

בשנת 1999, עת התפרסמו נתונים מדאיגים על גידול היקף העוני, קרא ראש הממשלה דאז, אהוד ברק, לאזרחי המדינה המבוססים "לפתוח את המקררים" לרעבים. מאז ועד היום התגשם חזונו של ברק בעניין זה, שכן בד בבד עם הגידול בממדי העוני חל גידול משמעותי במספר הישראלים המקיימים למעשה את קריאתו באמצעות תרומה או התנדבות בעמותות ובארגונים של חסד וצדקה.

בקיץ 2011 התרחשה בישראל מחאה חברתית נרחבת. במאהלים, בכיכרות וברשת האינטרנט קיימו פעיליה דיונים ציבוריים והתייעצו עם מומחים בשאלות חברתיות וכלכליות. בהפגנות ההמוניות שהיו חלק מאירועי המחאה הונפו שלטים, נשמעו סיסמאות ונישאו נאומים בזכות השבת מדינת הרווחה, שינוי השיטה הקפיטליסטית, שינוי סדרי העדיפויות התקציביים, צדק חברתי וכדומה. שורה של דרישות בתחומי הכלכלה והחברה הופנתה כלפי הממשלה באופן ישיר, וכן באמצעות ועדת טרכטנברג, שמינה ראש הממשלה בנימין נתניהו.

קל להבחין כי שני המקרים המתוארים לעיל עניינם בפעילות אזרחית, אולם לא קשה לחוש כי אופי הפעילות שונה בכל אחד מהם, ותפיסה שונה של המושג "אזרח" עולה ממנו. במסה זו נדון בשתי תפיסות אלה של מושג האזרחות בהקשר של חינוך לקיימות.

בשנים האחרונות חל בארץ ובעולם גידול במספר תוכניות הלימוד העוסקות בחינוך לקיימות ובמספר התלמידים הלומדים אותן. רבות מתוכניות אלה מדגישות כאחת המטרות המרכזיות את מרכיב החינוך האזרחי, שיביא לכך שבוגרי התוכנית יהיו אזרחים אכפתיים ופעילים בתחום הסביבתי. למרות זאת, באופן מפתיע, השיח בשאלת סוג האזרחות שרוצים לחנך אליו במסגרת תוכניות החינוך לקיימות דל ביותר. טענתו העיקרית של מאמר זה היא, שתפיסת האזרחות הראויה במסגרת החינוך לקיימות היא התפיסה המעוגנת במסורת של האסכולה הרפובליקנית. עם זאת, בתוכניות של חינוך לקיימות שאינן מגדירות במפורש כיעד חינוכי לחנך לאור

תפיסת אזרחות רפובליקנית, שולטת כברירת מחדל תפיסת האזרחות המבוססת על המסורת של האסכולה הליברלית, בהיותה משקפת את רוח התקופה. שתי האסכולות יתוארו להלן.

שני מושגים של אזרחות

המונח "אזרחות" הוא מונח מעורפל וקשה למדי להגדרה, בעל היבטים פוליטיים, משפטיים, חברתיים ואידיאולוגיים. הגדרות שונות של אזרחות מיישמות תפיסות עולם הנוגעות ליחסי הפרט והכלל במסגרת החברתית והפוליטית שהיא מיושמת בהן. הגדרות אלו מעניקות משקל שונה לזכויות ולחובות של הפרט בקהילה הפוליטית שאליה הוא משתייך כאזרח, כיום – מדינת הלאום, הן כאידיאל מוסרי (שאליו נתייחס כאן), הן כפרקטיקה משפטית. תפיסת האזרחות השונות יוצרות איזונים שונים במתח המתמיד שבין האינטרס הפרטי לטובת הכלל. מאז יוון העתיקה ועד ימינו התפתחו בתרבות המערבית פרקטיקות ותיאוריות שונות הנוגעות למושג האזרחות ולהשתתפות האזרחית. אלו התחברו לכדי שתי מסורות גדולות הנוגעות לתפיסה המוסרית של מושג האזרחות – האסכולה הליברלית והאסכולה הרפובליקנית.

האסכולה הליברלית רואה את החברה כאוסף של פרטים חופשיים. פרטים אלה, שהם בעיקרם יצורים כלכליים, נמצאים בתחרות מתמדת ביניהם, וכל אחד מנסה להשיג את המיטב עבור עצמו כצרכן בשוק החופשי. החברה אינה שואפת לעצב תפיסת "טוב" משותפת, אלא זו נתונה באופן בלעדי לכל פרט שהוא בעל חירות מוחלטת לעצב כרצונו את אורח חייו ואת אישיותו. מימושו העצמי של האדם מתבצע על ידו במרחב הפרטי. התאגדותם של הפרטים למסגרת של מדינה נועדה לאפשר להם ביטחון וחופש מקסימליים במימוש זכויותיהם ובעיקר חירויות אזרחיות וקניין פרטי. תפקידה העיקרי של המדינה מצטמצם להגנה על זכויות הפרט, והתערבותה בחיי היחיד מינימלית. על פי תפיסה זו, לא נותר לאזרח אלא להשתתף השתתפות פוליטית מצומצמת באמצעות בחירת נציגיו במערכות השלטון, וכן עליו לקיים את החוק ואת הסדר הציבורי. פעילות למען הכלל היא פעילות וולונטרית הבאה לידי ביטוי על פי רוב בפעולות של חסד וצדקה, הנתפסות כ"אזרחות טובה".

שורשיה של המסורת הרפובליקנית בתרבות המערבית מגיעים עד אריסטו, שראה את האדם כ"יצור פוליטי". תרומתו של הפרט לכלל אינה רק חובה ומעלה טובה (virtue) אזרחית, אלא גם תורמת לאישיותו של הפרט, ובאמצעותה הוא הופך לאדם שלם יותר ובעל תחושת זהות ושייכות לכלל. החברה היא התאגדות מוסרית-פוליטית

של אנשים בעלי תפיסת "טוב" משותפת. האזרח הרפובליקני מממש את אזרחותו בחיי המעשה באמצעות השתתפות פעילה בעיצובו של הטוב החברתי המשותף ובקידומו, והיחיד פעיל במרחב הציבורי.

אתגר הקיימות והרזון הליברלי

עוני עמוק, רעב, מחלות, השכלה ירודה, אלימות ומלחמות, שהם נחלתם של חלקים נרחבים של האנושות, בצד הרצון הבלתי פוסק – גם במדינות המפותחות – לשיפור מתמיד באיכות החיים וברוחה החברתית, הם הסיבות לצורך של האנושות בפיתוח. עם זאת, התפיסה השלטת המשתיתה את הפיתוח האנושי על צמיחה כלכלית מתמדת, שאינה מתחשבת במגבלות הפיזיות של כדור הארץ, מביאה לכך שצמיחה זו גובה מהאנושות מחירים הולכים ומאמירים. גידול האוכלוסייה, העלייה ברמת החיים (לפחות במדינות המפותחות) וההתפתחות הטכנולוגית המואצת מביאים למשבר סביבתי ולהרס, שנזקם ההולך וגובר עלול לסכן את הרווחה והיציבות של המערכות והחברות האנושיות, ואולי אף את עצם קיומן. הבעיות הסביבתיות המהותיות ביותר בקנה מידה גלובלי הן שינויי האקלים על כדור הארץ, הכחדה מסיבית של חלק ניכר ממיני הצמחים ובעלי החיים בעולם, דלדול וניצול-יתר של משאבי כדור הארץ (לרבות משאבים המתכלים לבלי שוב), והרעלה הולכת וגדלה של אוכלוסיית העולם כתוצאה מזיהום המים, הקרקע, האוויר והמזון.

הצורך בהמשך הפיתוח האנושי בד בבד עם הרצון להימנע ממחירי המסוכנים הביאו את האנושות לתפיסה כי דרוש פיתוח בר-קיימא (sustainable development). מושג זה, שזכה לפרסומו הציבורי הנרחב ברוח "עתידנו המשותף" (ברזל, 1990), מדגיש את הצורך בכך שהמשך הפיתוח יתחשב בסביבה, ושיהיה איזון נכון יותר בין מערכות הסביבה, החברה והכלכלה.

קיימות (sustainability) היא פרדיגמה בהתהוות, ברמה האישית, הקהילתית, הלאומית והבין-לאומית, שעניינה עיצוב היחסים ההדדיים שבין בני האדם וסביבתם ובין בני האדם לבין עצמם, כדי שיוכלו להתקיים ולשגשג מבחינה פיזית, חברתית, כלכלית ותרבותית. פרדיגמה זו הולכת וצומחת מתוך המושג פיתוח בר-קיימא ומרחיבה אותו. בעוד התפיסה של פיתוח בר-קיימא מושתתת על מרבית הנחות היסוד החברתיות-כלכליות הליברליות והקפיטליסטיות אך מציעה להגיע לאיזונים נכונים יותר בין הסביבה, החברה והכלכלה, הרי תפיסת הקיימות היא יצירה ערכית ואידיאולוגית חדשה. תפיסה זו מציעה שינוי יסודי בחברה ובכלכלה האנושית. לשיטתה, המשבר הסביבתי, משבר הדמוקרטיה, משבר הערכים בעולם המערבי,

הניכור של האדם בחברה המודרנית וכדומה שלובים זה בזה, ולכן לשם פתרוןם נחוצה התמודדות משולבת. בהתמודדות זו יש לא רק היבטים פיזיים, כי אם גם היבטים של זכויות וחובות, של דמוקרטיה, איכות חיים, השתתפות, ממשל תקין, העצמת הקהילה ועוד.

הסביבה הפיזית והביולוגית היא התשתית החיונית שעליה נבנית החברה האנושית כולה, ועל כן יש קשר הדוק בין מערכות הטבע ובין המערכות החברתיות של בני האדם. עיקרי השינוי המתבקש על פי תפיסה זו הם הגבלת הצמיחה וניצול המשאבים בהתאם למגבלות כדור הארץ, צמצום ניכר של הצריכה ושינוי התרבות הצרכנית, ביסוס מושגי הרווחה, הקידמה והפיתוח האנושי על מרכיבים חברתיים ועל ערכים בלתי חומריים של איכות חיים ולא על מדדים חומריים של רמת חיים, חלוקה הוגנת יותר של המשאבים בין מדינות ובתוך מדינות, צדק תוך-דורי ובין-דורי, צמצום הניכור החברתי והעצמת הקהילה, העמקת הדמוקרטיה, שיווי משקל חדש במתח שבין האינטרס הפרטי וטובת הכלל, ועוד. במילים אחרות, אפשר לפרש את התפיסה של פיתוח בר-קיימא כתפיסה צרה המתמקדת בהתייעלות השימוש במשאבים ובשיפור ההגנה על הסביבה, אך גם כתפיסה רחבה יותר, המחויבת ליצירת חברה אנושית מסוג אחר ולשינוי ערכי עמוק. הדבר יתבטא בשינוי יסודי של המבנים החברתיים והכלכליים של האנושות, שמלכתחילה יצרו פיתוח שאינו בר-קיימא ואיום סביבתי משמעותי.

רבות נכתב על הליברליזם ועל תאומו הסיאמי הקפיטליזם כעמודים מרכזיים ביצירת המשבר הסביבתי. אין פלא אפוא שהליברליזם זוכה ליחס חשדני כשהוא מציע דרכי התמודדות עימו. שיח הזכויות, המרכזי כל כך בגישה הליברלית, מכיל סתירות שהן מהותיות לערכים של סביבה וקיימות, והוא נתפס כרזה בכל הנוגע לאתגרים הגדולים של הקיימות (להרחבה ראו ונגר ואוסטרובסקי, 2009). בבסיס תפיסת הקיימות עומדים רעיונות יסוד מוסריים, בעוד הליברליזם גורס ניטרליות ערכית במרחב הציבורי.

לפרספקטיבה הפוליטית של תפיסת הקיימות, לעומת זאת, יש מכנים משותפים רבים עם רעיונות יסוד של המסורת הפוליטית הרפובליקנית, אף על פי שהן תפיסות שונות שצמחו על רקע שונה. כך למשל תפיסת המשבר הסביבתי כמשבר קולקטיבי. לצורך התמודדות עם משבר זה אין די בהתמודדות אינדיבידואלית במרחב הפרטי (למשל בשינוי ההתנהגות הצרכנית של פרטים בחברה), אלא נחוצה פעולה משותפת במרחב הציבורי. הקיימות אף עוסקת בהגדרה מחודשת של מכנה משותף ערכי ושל הטוב הציבורי, הנעדר כליל מהתפיסה הליברלית. עוד מדגישה הפוליטיקה של

הקיימות, בדומה לתפיסה הרפובליקנית, את החשיבות של ההשתתפות האזרחית בעשייה הציבורית הדמוקרטית. תפיסת הקיימות, בדומה לרפובליקניזם, אינה נעדרת רגישות לזכויות ולחירויות, אך שתי התפיסות מגדירות שיווי משקל אחר בין זכויות וחובות, שיש בו חלק חשוב גם לחובות ולאחריות של האזרחים לטובת הכלל.

אם נקבל את הנחות היסוד של בעלי תורת הקיימות, שהעולם נמצא במשבר סביבתי, פוליטי ותרבותי עמוק, שגורמיו ותוצאותיו הם פוליטיים-חברתיים-כלכליים ושלחינוך לקיימות יש תפקיד ממשי בהתמודדות עם המשבר – המסקנה הבלתי נמנעת שלנו תהיה: חינוך התלמידים למעורבות פוליטית בכל המערכות המשפיעות על סביבתם הפיזית, הכלכלית, התרבותית והחברתית. חינוך זה מצריך חיבור עמוק של החינוך הסביבתי והחינוך לקיימות לאזרחות פעילה, ומחזיר אותנו לצורך לבחון מהי אזרחות זו.

יש תיאורטיקנים המנסים לחבר את התיאוריה הפוליטית עם התיאוריה וההגות הסביבתית. כמה מהם סבורים כי תחום הקיימות מצריך הגדרה של סוג אזרחות חדש, הנקרא לעיתים "אזרחות אקולוגית" (ecological citizenship) ולעיתים "אזרחות קיימותית" (sustainability citizenship) (לדוגמה, Barry, 2005; Dobson, 2006). הגדרות מסוג זה מנסות מצד אחד, לשלב בין התפיסה הליברלית והתפיסה הרפובליקנית, בעיקר בשל העובדה שהנתיב לקיימות עובר הן במרחב הציבורי הן בשינוי התנהגות במרחב הפרטי והצרכני, ומן הצד השני קוראות תיגר על הנחות יסוד המשותפות לשתי התפיסות. לדוגמה, גם התפיסה הליברלית וגם זו הרפובליקנית מניחות כי מימוש האזרחות מתרחש במדינת הלאום, בעוד היבטים גלובליים של המשבר הסביבתי מצריכים גם שילוב של מרכיבים קוסמופוליטיים בפעולה האזרחית. ואולם, עיון מעמיק בתפיסות חדשות אלה, שהן עדיין נחלתם של קומץ תיאורטיקנים בלבד, מלמד כי בסופו של דבר כל תפיסת כלאיים מסוג זה מתבססת בעיקרה על אחת משתי תפיסות היסוד, הליברלית או הרפובליקנית. לפיכך, גם החינוך לקיימות בארץ צריך להכריע בין שתי החלופות. האחת היא של האזרחות הפעילה, שבה ניתן דגש לאזרחות טובה (כלומר לפעילות התנדבותית המכוונת בעיקר להקלת מצוקות), למרחב הפרטי, לשיח זכויות ולאזרח סביל יחסית (אלא אם כן הוא נאבק על זכויותיו-הוא או משתתף בפעולות של צדקה וחסד), הפועל על פי התפיסה הליברלית במסגרת הסדר החברתי הקיים. החלופה האחרת היא של אזרח פעיל פוליטי במרחב הציבורי, המשתתף בשיח של אחריות והפועל לעיצוב מחודש של טובת הכלל ברוח הקיימות ולהגשמתה, בהתאם לאסכולה הרפובליקנית. אי-הכרעה היא הכרעה בעד רוח התקופה הליברלית.

חינוך לקיימות בהקשר הישראלי

החברה הישראלית נעה מחשיבה רפובליקנית לליברלית. הפרויקט הציוני היה עוד בימי טרום הקמת המדינה אתוס מלכד, ולאחר הקמת המדינה הוא קיבל ביטוי בתפיסת הממלכתיות. כיום רווח בה האתוס האינדיבידואליסטי הליברלי, המשולב עם חברה רב-תרבותית משוסעת, פוליטיקה סקטוריאלית ומשבר זהות. הקושי בהסכמה על זהותה של המדינה, המוגדרת כיום בחוקי היסוד וברוח מגילת העצמאות כיהודית ודמוקרטית; השסע החילוני-דתי; העמקת הפער בין עניים ועשירים ובין מרכז ופריפריה; השסע היהודי-ערבי; והקונפליקט עם המרחב הערבי הסובב אותנו – כל אלה הם אתגרים קיומיים של ממש, והם רלוונטיים גם לנושאים שבהם עוסקת הקיימות. במישור החינוכי, כל אלו עומדים במוקד ההתלבטויות והוויכוחים הנוגעים להוראת האזרחות באופן כללי, עוד בטרם הכנסנו לתמונה את מושג הקיימות. גם עיסוק בשאלות אלו בלימודי האזרחות אפשרי בתפיסה ליברלית או בתפיסה רפובליקנית.

אם נשלב בשאלות הקשות העומדות לפתחה של החברה הישראלית גם סוגיות של סביבה וקיימות, ניווכח שגם בהקשר הישראלי עומדות לפנינו שתי האפשרויות החינוכיות העקרוניות שהוזכרו. האחת, חינוך לאזרחות טובה בתחום הסביבתי, שעל אף היותו על פי רוב חסר השראה ומעוף, עשוי להיות מועיל במידה מסוימת. מחזור בקבוקים וסוללות או ניקיון חצר בית הספר, לדוגמה, עשויים לחזק במידת-מה תחושה של אחריות אישית אצל תלמידים ואולי אף לצמצם במעט את ממדי הבעיה הסביבתית הרלוונטית. חינוך מסוג זה קל יחסית ליישום ואינו מעורר ויכוח או התנגדות. עם זאת, צמצום הפעילות האזרחית לאזרחות טובה בלבד אינו משנה את הנחות היסוד שעל פיהן פועלת המדינה ואף לא את המציאות החברתית שבה היא פועלת.

האפשרות החינוכית השנייה היא חינוך לקיימות. זהו תחום חינוכי שאינו מסתפק בהיבטים סביבתיים-פיזיים בלבד. הוא משלב חינוך אזרחי-פוליטי עם חינוך מוסרי. מתבקש, על כן, כי בהקשר הישראלי הוא ישלב את היבטי הקיום הפיזי-סביבתי עם הקיום החברתי, הרוחני והלאומי. קיימות אינה רק פרוצדורה אלא גם תפיסת עולם, ועל כן חינוך לאזרחות פעילה ולהשתתפות פוליטית אינו רק ערך בפני עצמו, אלא גם אמצעי להגדרה של טוב משותף ולהתקרבות אליו. חינוך לקיימות מחייב עיסוק בשאלות של זהות, צדק, חברה, תרבות וכלכלה, ואף בשאלות הנוגעות למשאבים ולחלוקתם ולסיכונים. במדינה כה קטנה וצפופה כישאל, שילוב זה הדוק במיוחד. חשיבה על חברה צודקת, על סדרי עדיפויות, על החיים הטובים והנכונים ועל עתיד

המדינה והעולם כולו בדור הזה ובדורות הבאים היא יסוד מרכזי בכל דיון על קיימות בהקשר ישראלי, ועל כן עליה לעמוד במוקד הדיון החינוכי הרלוונטי. חשיבה זו אינה ניתנת להפרדה מהשאלות על זהות המדינה, שקיימת בהן התלבטות גם בהקשר הכללי של החינוך לאזרחות. שאלות היסוד שהחברה הישראלית מתמודדת עימן ושאלות הקיימות חופפות זו את זו ומצטלבות זו בזו במארג של קשרים מורכבים. אלו הן שאלות קשות ועתירות קונפליקטים, ואולם אם אנו רוצים שהעיסוק החינוכי יהיה רלוונטי לאזרחי המאה ה-21, הרי הוא חייב לעסוק בהן. גם אם יצירת מדינה ועולם בני-קיימא יארכו עוד זמן רב ויתקדמו בצורה רפורמיסטית ומתונה (כפי שלעניות דעתי נכון להתקדם) ולא בגישה רדיקלית, הרי בחינוך אין מניעה לחלום חלומות שאפתניים. בית ספר צריך להיות מרחב שמתקיים בו שיח חינוכי ופוליטי על טוב ורע, על זהות, על העתיד. עליו להיות מוסד שמחנכים בו את התלמידים לקבל אחריות על עיצוב החברה הישראלית ולא להסתפק במחזור בקבוקים או בפתיחת המקררים שלהם לעניים. זהו חינוך היוצא מהמקור הפרטי למרחב הציבורי. זה בוודאי אינו פשוט לביצוע ואינו משימה ליחידים, אך כפי שאמר פעם וינסטון צ'רצ'יל (בהקשר אחר, כמובן), "אין די בכך שאנחנו עושים כמיטב יכולתנו; לפעמים עלינו לעשות את מה שנדרש".

רשימת מקורות

- ברזל, אלכס (עורך) (1990). עתידנו המשותף: אקולוגיה ועולם המחר – הנציבות העולמית לסביבה ולפיתוח. חיפה: הטכניון.
- ונגר, אריה ואוסטרובסקי, גלעד (2009). שיח הזכויות ואיכות הסביבה: הילכו שניים יחדיו? מעשי משפט, ב, 39-52.
- Barry, John (2005). Resistance is fertile: From environmental to sustainability citizenship. In Andrew Dobson & Derek Bell (Eds), *Environment and Citizenship* (21-48). Cambridge, MA: MIT Press.
- Dobson, Andrew (2006). Citizenship. In Andrew Dobson & Robyn Eckersley (Eds), *Political Theory and the Ecological Challenge* (216-231). Cambridge University Press.

